

Curricula that were of the same type for all universities of country are also analyzed. Their feature was that they leaned against a wide scientific and technical base. It was finally certain structure of plan: general theoretic preparation, special preparation, and at the last courses is preparation on concrete speciality. In plans courses were envisaged at choice. The author of the article describes the state of training of scientific personnel, and ways of decision of this question

The negative tendencies of the investigated period come to light also. Not looking on certain successes, all process of reformation of higher education took place under clear control of public and party organs. To the negative tendencies belongs the fact an education process in higher pedagogical establishments was under strong influence of soviet ideology.

Key words: *higher pedagogical education, reform, higher pedagogical education institution, pedagogical staff, innovations, workfaculty, teacher training institute.*

УДК [37.034-053.6] (477)«18/19»

В. В. Ворожбіт

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

ЦІННОСТІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор на підставі історичного підходу конкретизував цінності духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці середини ХІХ – початку ХХ століття. Визначено, що пріоритетними були родинні, громадянські й цінності православної віри. Конкретизовано, що в основі розуміння сутності духовно-морального виховання було завдання пошуку сенсу людського буття. Духовно-моральне виховання розглядається як цілеспрямований та систематичний вплив на свідомість, почуття та поведінку вихованців з метою вироблення ціннісного ставлення до життя, спонукання до розвитку і самовиховання сердечної добродійної людини. Таке виховання спрямоване на актуалізацію почуття обов'язку, справедливості, щирості, відповідальності, формування почуття любові, праведності, благочестя.

Ключові слова: *духовно-моральне виховання, дитина, цінність, історія, освіта, школа, особистість.*

Постановка проблеми. Сучасна педагогічна наука і шкільна виховна практика характеризується відсутністю сталих організаційних і змістово-методичних важелів духовно-морального виховання особистості учня як носія надбань національної і світової культури. Доцільність вивчення історії духовно-морального виховання дітей в Україні посилюється необхідністю розв'язання наявних суперечностей: між потребою переходу від гуманізації і гуманітаризації виховного процесу в загальноосвітній школі до створення середовища духовного самовдосконалення особистості учня та відсутністю точного розуміння духовно-моральних концептів, чітких цільових установок і педагогічно доцільних засобів їх втілення; між

значенням духовно-морального виховання в контексті особистісно орієнтованої педагогіки та недостатнім насиченням змісту навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, високими духовними і індивідуальними моральними цінностями; між об'єктивною потребою суспільства в науковому осмисленні становлення і розвитку ідеї духовно-морального виховання особистості та відсутністю комплексних досліджень, що дозволяють на основі сучасної методології скласти ціннісне уявлення про цей процес у його історичному розвитку.

Подоланню цих суперечностей і практичній реалізації положень державних концепцій і програм виховання учнівської молоді сприятиме обґрунтування історично зумовлених способів зближення форм і методів світської освіти й релігійного виховання, системний підхід до розв'язання завдань духовно-морального виховання учнів у цілісній структурі освітнього процесу загальноосвітньої школи.

Аналіз останніх досліджень. Питання формування цінностей і ціннісних орієнтацій вивчали у філософсько-аксіологічному аспекті – М. Дебольський, П. Ігнатенко, М. Каган, в соціологічному – А. Ботвінова, В. Корженко, В. Чарнолуський, у психологічному – К. Абульханова-Славська, А. Асмолов, Б. Братусь, Н. Коваль та в педагогічному – М. Андреев, С. Анісімов, М. Болдирев, Б. Ліхачов, І. Харламов, В. Шпак та ін. Природу духовно-морального виховання особистості крізь призму культурологічного підходу досліджували Т. Бабина, А. Уледов, В. Харламов, Г. Шевченко.

Формулювання цілей статті: на підставі історичного підходу конкретизувати цінності духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці середини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Природу духовно-морального виховання розглядаємо через призму історичного і культурологічного підходів (Т. Бабина, А. Уледов, В. Харламов). Система духовно-морального виховання по суті є підсистемою виховного процесу загальноосвітніх закладів, розглядається як динамічне ціле, що змінювалося з часом, має свої витoki. Спираючись на висновки вказаних учених, духовно-моральне виховання розглядаємо як динамічну систему, виникнення якої зумовлено особистісними, духовно-ціннісними орієнтирами педагогів, просвітників, а також культурними й соціально-педагогічними чинниками.

Серед соціальних чинників згідно з історичним підходом зосереджено увагу на суспільно-економічних змінах, що відбувалися в Україні, розвитку громадсько-педагогічного руху, що активізувався в указаний історичний період, орієнтуванні державної освітньої політики на

виховання релігійної людини, відданої Царю, Батьківщині. Виявлено педагогічні чинники: позитивний досвід просвітників, надбання народної, православної педагогічної думки, просвітницька діяльність учених, громадських та церковних діячів, культурні чинники: розвиток християнської етики, світових культурних тенденцій, виникнення нових наукових дисциплін на стику антропології.

Дослідженням доведено, що на тлі динамічної характеристики духовно-морального виховання провідними просвітниками того часу М. Пироговим, С. Рачинським, К. Ушинським та ін. конкретизовано стали ієрархію ціннісних орієнтирів, у яких пріоритетними були родинні, громадянські й цінності православної віри. Успіх духовно-морального виховання дітей у душі традиційних цінностей залежав від узгодженої взаємодії (часто – єдності) важливих соціальних інститутів: родини, школи (в особі педагога-вихователя і змісту загального навчання), церковних установ, громадських просвітницьких установ.

На підставі вивчення праць М. Рибникова [1–2] з'ясовано, що, незважаючи на складність і суперечливість соціальних умов розвитку українських губерній, що перебували в складі Російської імперії, жорстку русифікацію, такі цінності, як християнський ідеал духовності людини, народно-патріотичні почуття, пріоритет родинних відносин, залишалися необхідною умовою збереження відносної моральної стабільності громадянської свідомості, сталим орієнтиром розвитку суспільних відносин. Цілі навчання в закладах загальної освіти в Україні у досліджуваній період досягалися завдяки поєднанню в змісті дисциплін категорій духовного вдосконалення людини (істина, краса, добро) [2, с. 13]. Здійснення духовно-морального виховання в загальноосвітніх закладах передбачало виявлення в природі дитини цих цінностей, які мали імпліцитний характер, поступовому розвитку їх через вчинкову любов і доброчинну діяльність.

Дослідженням встановлено, що в теорії духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів середини XIX – початку XX століття переважало синектичне бачення ціннісних категорій істини, добра, краси [2, с. 26]. Це дозволяло спрямувати виховні впливи, засоби, методи, форми на виявлення цих цінностей і формування в учнів світогляду й оцінних суджень з позицій моральних констант.

На основі вивчення досвіду педагогів та урядовців XIX – початку XX століття О. Анастасієва, Євсевія, С. Барановського, І. Виноградова, О. Головніна, С. Уварова запропоновано організаційно-функціональну

схему процесу духовно-морального виховання в загальноосвітніх закладах України указанного історичного періоду, яка включає мету, зміст послідовних етапів, умови, засоби реалізації виховних завдань, що в сукупності розкривають специфіку формування світоглядних засад духовно-морального виховання як історико-педагогічного феномена.

Аналіз реальних наслідків реформаційних заходів у галузі загальної шкільної освіти дозволили виявити, що в системі використаних засобів забезпечення духовно-морального виховання основоположними були навчальні курси релігійного спрямування, канони православної віри і релігійної філософії у змісті виховуючого навчання; законодавче регулювання питань викладання дисциплін гуманітарного, природничо-наукового, прикладного спрямування; економічні й політичні важелі впливу з боку уряду на організацію духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів.

Так, установлено, що духовно-моральне виховання учнів загальноосвітніх закладів в Україні у середині XIX – на початку XX століття було відносно завершеною педагогічною системою, в структурі якої визначалися цілі, завдання, принципи, форми, методи, засоби виховних впливів. Ця система була відкрита для наукового знання, досвіду вітчизняної і світової практики, спиралася на духовну спадщину православної церкви. Вивчення матеріалів дослідження засвідчило, що цілі духовно-морального виховання були опосередковані метою життя людини в конкретно історичний період – спасінням душі.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що в середині XIX – на початку XX століття освітні установи, відображаючи суперечливий характер розвитку держави й суспільства, прагнули до формування в учнів базових цінностей, які в своїй сукупності можуть бути об'єднані в групи традиційних духовних цінностей (самодержавство, православ'я, народність), етнічних (збереження та зміцнення патріархальних родинних традицій і звичаїв), естетичних (варіювалися в різних соціальних прошарках суспільства), педагогічних цінностей (гідна освіта і моральне виховання підростаючого покоління, розвиток дитини, гуманізація освітнього процесу). Пріоритетними серед них були так звані охоронні цінності морального християнського ідеалу духовності людини; громадянськості в широкому її розумінні; національно-патріотичних відчуттів; верховенства сім'ї, посередництвом якої забезпечували взаємозв'язок світського й релігійного світогляду людей [3–4]. Ці цінності утверджувалися в освітньому просторі українських губерній.

Отже, зміст духовно-морального виховання (родинного, шкільного, громадського) містив значний обсяг морально-релігійних аксіом.

Об'єднувальною для вказаних вище напрямів розуміння духовно-морального виховання вважаємо категорію любові – найвищу моральну чесноту і духовну цінність. Як відомо, морально-правові регулятиви сил людини спонукають до усвідомлення того, що подолати будь-яке зло можна шляхом виховання любові до людини. Раціоналізована категорія любові є моральним правилом і основою духовно-морального виховання, базисом співпереживання, поваги до спільного блага, ключовою цінністю в розкритті суті основної дефініції дослідження.

Святоотцівське православне вчення про людину було основою принципів положень виховання [5]. Принципи духовно-морального виховання набули позачасового значення і не залежали від соціально-економічних і політичних змін. Зміст спирався на визнання пріоритету духовно-морального виховання над іншими напрямками, інтегрувався з трудовим, громадянським і фізичним вихованням учнів загальноосвітніх закладів. Методи, засоби, форми духовно-морального виховання в досліджуваній період визначалися в межах діалогу представників православної і світської педагогічної думки.

Система духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів в історичній проекції включає матеріальні об'єкти (цілі, завдання в контексті загальної освітньої мети, доцільні засоби і шляхи їх реалізації, елементи змісту навчальних предметів, форми й методи виховання і виховувального навчання, правила поведінки учнів у школі і поза межами навчального закладу), що органічно розкривають структуру загальної освіти в українських губерніях досліджуваного періоду, елементи педагогічної теорії. Матеріальні об'єкти, що утворюють предмет дослідження духовно-морального виховання, змінні і мають різне функціональне значення: володіють властивостями, утворюючи структурні зв'язки з іншими елементами педагогічного процесу; визначають функціональне значення певного типу загальноосвітніх навчальних закладів; формують тенденції розвитку духовно-морального виховання як педагогічної категорії, соціально значимого процесу.

Ці структурні компоненти є не лише предметом конкретного наукового аналізу, але й об'єктивно існуючими способами внутрішньої організації об'єкта дослідження. Множинність структурного буття системи загальної освіти пов'язана з фактом неоднозначного, мінливого функціонального значення виховного процесу як матеріального елемента в

складі цієї системи. Взагалі, як відомо, структурні елементи в межах освітньої системи можуть мати системне значення: володіти властивостями, які утворюють істотні структурні зв'язки з іншими елементами; виявляти своє функціональне значення ззовні; володіти властивостями, які в даній системі загальмовані, містяться лише в потенції. З огляду на це, логічно припустити, що кожен елемент системи духовно-морального виховання може мати різні функціональні значення.

Таке виховання, як складова процесу загальної освіти, може проявляти себе по різному, залежно від рівня включення. Воно може володіти властивостями, які на рівні даної системи приховані і не можуть виявлятися. Кожен елемент структури духовно-морального виховання має різні функціональні й смислові значення, зокрема :

1) рівень матеріального, як об'єктивний процес формування знань, умінь, навичок, досвіду діяльності на основі гуманістичного релігійного світогляду учнів загальноосвітніх закладів у конкретних історико-культурних і соціально-економічних умовах;

2) рівень душевного, що виявляється через складну ієрархію відчуттів, переживань, прийняття і осмислення дитиною духовних і моральних цінностей;

3) рівень духовного (містичного, ірраціонального, сакрального), що передбачає зв'язок з іншими напрямками виховання через категорії віри, совісті, моральності, натхнення, осяяння [6].

Аналізуючи виховний досвід, ми дотримувалися історичного підходу. Історично склалося, що вихователь будує виховний процес так, щоб вихованець засвоїв найвищі духовно-моральні цінності. Напрями виховної роботи втілюються у відповідних результатах – міцно й органічно засвоєних загальнолюдських і національних цінностях, вибору способу життя, що передбачає постійний рух до здійснення нових, соціально значущих задумів; формування вмінь долати труднощі, прогнозувати наслідки своїх учинків; здатності свідомо приймати рішення.

Історичний підхід у педагогіці дає можливість уникнути однобічності висвітлення досліджуваних явищ і процесів, передбачає врахування позитивних характеристик і недоліків, які були притаманні досліджуваній проблемі, дозволяє не лише більш широко використовувати досягнення попередніх поколінь у галузі педагогічної думки, але й визначати нові конкретні завдання духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Викладене вище дає підстави для висновків. Культурно-національні традиції українського народу визначали багатомірність, поліаспектність поняття «духовно-моральне виховання», його цілісно-синтетичні характеристики. Філософсько-етичні узагальнення педагогів, просвітників, громадських діячів, науковців заклали основи онтологічного розуміння духовно-морального виховання дітей, визначення основного завдання – пошук сенсу людського буття. Духовно-моральне виховання розглядається як цілеспрямований та систематичний вплив на свідомість, почуття та поведінку вихованців з метою вироблення ціннісного ставлення до життя, спонукання до розвитку й самовиховання сердечної добродійної людини. Це виховання спрямоване на актуалізацію почуття обов'язку, якостей характеру, здатних надати вищого сенсу справам і думкам людини, підняти її над земними труднощами: справедливості, щирості, відповідальності, праведності, благочестя.

На тлі динамічної характеристики духовно-морального виховання впродовж історії його розвитку склалася досить стала ієрархія відповідних ціннісних орієнтирів, у яких пріоритетними були родинні, громадянські й цінності православної віри. Успіх духовно-морального виховання дітей у дусі традиційних цінностей залежав від узгодженої взаємодії (часто – єдності) важливих соціальних інститутів та інституцій: родини, школи, церковних установ, громадських просвітницьких установ.

Подальшого аналізу потребують питання узгодження цінностей духовно-морального, фізичного і розумового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рыбников Н. А. Деревенский школьник и его идеалы. Очерки психологии школьного возраста / Н. А. Рыбников – М. : Задруга, 1916. – 123 с.
2. Рыбников Н. А. Идеалы гимназисток / Н. А. Рыбников – М. : Практическое знание, 1916. – 50 с.
3. Бунаков Н. Ф. Идеалы и средства нравственного воздействия школы и воспитывающего обучения на учеников / Н. Ф. Бунаков // Избранные педагогические сочинения. – М. : Учпедгиз, 1953. – С. 241–266.
4. Лосский Н. О. Ценность и бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей / Н. О Лосский. – Париж : ИМКА-ПРЕСС, 1931. – 135 с.
5. Евангелие как основа жизни / Свящ. Петров. – СПб. : Б. и., 1900. – 119 с.
6. Тюріна Т. Духовна педагогіка : витоки, сутність і перспективи розвитку : монографія / Т. Тюріна. – Львів : СПЛОМ, 2005. – С. 15–43, 151–155.

РЕЗЮМЕ

Ворожбит В. В. Ценности духовно-нравственного воспитания детей в истории отечественной педагогической мысли середины XIX – начала XX века.

В статье автор на основании исторического подхода конкретизировал ценности духовно-нравственного воспитания детей в отечественной педагогической мысли середины XIX – начала XX столетия. Определено, что приоритетными были семейные, гражданские и ценности православной веры. Конкретизировано, что в основе понимания сути духовно-нравственного воспитания была задача поиска смысла человеческого бытия. Духовно-нравственное воспитание рассматривается как целенаправленное и систематическое воздействие на сознание, чувства и поведение воспитанников с целью формирования ценностного отношения к жизни, побуждения к развитию и самовоспитанию сердечного добродетельного человека. Такое воспитание направлено на актуализацию чувства обязанности, справедливости, искренности, ответственности, формирование чувства любви.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, ребенок, ценность, история, образование, школа, личность.

SUMMARY

Vorozhbit V. The values of spiritual and moral education of children in the history of national pedagogical thought in the mid-nineteenth – early twentieth centuries.

In the article the author, based on the historical approach, elaborated on the values of spiritual and moral education of children in the national educational thought in the middle of the 19th – early 20th century. It was determined that the priorities were as follows: family, civil, and the Orthodox faith values. It was specified that there was a task to search for the meaning of the human being in the basis of understanding of spiritual and moral education of children. Spiritual and moral education is considered as a deliberate and systematic influence on consciousness, feelings, and behavior of students in order to create value attitude to life, encourage the development and self-education of a warm-hearted person. Such education is aimed at actualization of the sense of duty, justice, honesty, responsibility, and formation of the sense of love.

The value of love is a moral rule and the basis of spiritual and moral education. Also this value is the basis of the empathy formation.

The author specified the hierarchy of values: family, civil, and the values of the Orthodox faith. Spiritual and moral education was organized in the same sequence: family, school and church (dogmatic) education.

The article listed the factors of spiritual and moral education values formation. The first factor includes the positive experience of educators, scientists, public and church figures. The second factor is the traditions of folk and Orthodox pedagogical thought. The Christian ethics development, the emergence of science, anthropology development, and the spread of world cultural traditions in the national environment belong to cultural factors.

Key words: spiritual and moral education, child, value, history, education, school, personality.